

Віталій Тельвак

НАУКОВА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ РЕФЛЕКСІЇ МИКОЛИ ВАСИЛЕНКА

Стаття присвячена аналізу грушевськіани М. Василенка. Встановлено особливості історіографічного звернення вченого до творчості М. Грушевського. Виявлено провідні риси рецензійного стилю М. Василенка. Зроблено висновок про вагомість внеску дослідника в грушевськознавство ХХ ст.

Статья посвящена анализу грушевскианы Н. Василенко. Установлены особенности историографического обращения ученого к творчеству М. Грушевского. Выявлены главные черты рецензионного стиля Н. Василенко. Сделан вывод о весомости вклада исследователя в грушевсковедение ХХ в.

In the article the author analyzes the study of Hrushevskyj's intellectual heritage by M. Vasylenko, defines the characteristic features of Vasylenko's style of the reviews, and makes a conclusion on the importance of Vasylenko's contribution into the Hrushevskyj Studies in the 20th century.

Взаємини Миколи Василенка та Михайла Грушевського вже були предметом історіографічного аналізу як у спеціальних працях¹, так і на сторінках узагальнюючих студій². Дослідники з'ясували обставини їхнього знайомства, проаналізували перебіг довголітніх дружніх взаємин, відзначили факти творчої співпраці тощо. Втім, практично

поза увагою залишився цікавий факт активного рецензування М. Василенком праць його львівського колеги. Виявляється, що саме видатний правник був автором найбільшої кількості грушевськознавчих публікацій, що з'явилися на Наддніпрянщині на початку ХХ ст. В них він з одного боку популяризував історіографічні ідеї автора «Історії України-Руси», з іншого — ініціював обговорення важливих для подальшого поступу української науки проблем. Це сприяло ускладненню дискусійного поля української гуманістики та торувало шлях українському погляду на східноєвропейське минуле в інтелектуальному просторі Російської імперії. Опрацювання зазначеної теми дозволить не лише глибше зануритися у світ творчості М. Василенка та реконструювати малознані сторінки його взаємин із М. Грушевським, але й ширше — поглибити наші знання про особливості міжособистісних відносин у середовищі української інтелігенції першої третини ХХ ст.

Проаналізоване листування М. Грушевського та М. Василенка дозволяє зробити висновок про активну роль самого львівського професора в організації рецензування його творів: він звертався сам або за допомогою своїх київських знайомих з проханнями про реферування, опосередковано контролював цей процес, іноді полагоджував з видавцями журналів та газет питання про публікацію рецензій. М. Грушевському йшлося, передусім, про популяризацію його праць та ідей в інтелектуальному просторі Російської імперії, адже заборона українського слова тривалий час залізною завісою відгороджувала творчі здобутки галицьких українців від більшості їх співвітчизників.

Перша згадка про М. Василенка як рецензента праць М. Грушевського припадає на 1904 р. і співпадає у часі з виходом в Росії «Очерков истории украинского народа». В листі С. Єфремова до М. Грушевського читаємо: «Статтю

про Вашу книжку обіцяв дати до «Киевской старины» Василенко; теж сам він писатиме і в «Киевских откликах»»³. Втім, у згаданих виданнях рецензій М. Василенка ми не знаходимо. З'ясовуючи цю справу, М. Грушевський вдався за поясненнями до інших наддніпрянських українців. Очевидно відповідаючи на запитання львівського професора, В. Доманицький у своєму листі писав з цього приводу: «Рецензію Василенко дійсно взявся писати, але збреше — се цілком певно... Казав, що має написати в формі статті... Зрештою додав, що «як не напишу, то сповіщу про се вас» (себто мене). Я нагадаю йому незабаром»⁴. Втім, на «Очерки истории украинского народа» М. Василенко рецензії очевидно так і не написав; немає згадки про неї й у бібліографії творів ученого. Причиною того, що останній зволікав із виконанням своїх обіцянок були банальна невлаштованість побуту, відсутність стабільного джерела доходів і, як наслідок — необхідність заробляти на життя далекими від науки справами. В листах до львівського професора сам М. Василенко, неодноразово виправдовуючись, нарікав: «Моє матеріальне становище зараз дуже кепсько. Це дуже шкодить моїй роботі. Так що Ви не лайте мене, коли не зовсім так роблю, як хочеця»⁵.

Перші спроби критичного аналізу праць М. Грушевського його колегою сягають пізнішого часу — початку 1910-х років, коли на Наддніпрянщині почали виходити російськомовні переклади поодиноких томів «Історії України-Руси». Так, коли в 1911 р. з'явився перший том «Киевской Руси», на замовлення знаного російського часопису «Вестник Европы» рецензію написав саме М. Василенко. Рецензент докладно, за розділами, аналізує зміст книги, при цьому цілком солідаризується з історичною схемою автора та його баченням генези українського етносу. Праця М. Грушевського, на його думку, є якісно новим етапом у дослі-

дженні давньоруської проблематики та «незамінним посібником при вивченні історії давньої Русі». Сильними сторонами рецензованої роботи М. Василенко вважає повноту узагальнення історіографічних опрацювань, обережність автора при реконструкції подій давньоруської історії, критичне та виважене ставлення до різноманітних джерел. «Його строго критичне ставлення до матеріалу, намагання уникнути висновків там, де для цього немає достатньо підстав, — зазначає він, — надає твору особливої наукової цінності». Критик також чи не вперше зауважує вплив наукових ідей М. Грушевського на російську науку, зокрема на праці О. Преснякова⁶. Відзначимо, що не тільки «Вестник Европы», але й багато інших російських наукових видань зацікавлено зустріли російськомовну версію першого тому «Історії України-Руси», про що свідчать численні рецензії у провідних історичних часописах⁷.

Відтоді практично жодна монографічна праця М. Грушевського, видана в Російській імперії, не залишалася без зацікавленого відгуку М. Василенка. Так, з великим ентузіазмом вчений сприйняв появу російськомовного перекладу «Ілюстрованої історії України». В своєму огляді на шпальтах «Киевской мысли» оглядач стисло ознайомив читача з історією появи популярних історичних праць про українське минуле, у першу чергу згадавши книгу М. Аркаса. Віддавши їй належне як праці деякою мірою піонерській, він натомість піддав критиці її слабкі моменти, фактично переповівши відомі критичні зауваження М. Грушевського на сторінках «Літературно-наукового вісника». Праця ж останнього, переконує М. Василенко, суттєво відрізняється від твору М. Аркаса і в концептуальному, і в наративному, і в ілюстративному плані. Аналізуючи змістове наповнення книги, відзначаючи полемічність деяких висновків автора, рецензент у підсумку зазначив: «З поглядами

проф. М. С. Грушевського можна не погоджуватися, їх можна оспорювати. Але їм не можна відмовити в їх науковій вартості; їх можна завжди перевірити та оцінити з наукового погляду. Вони зазвичай засновані на глибокому та всебічному вивченні історичного матеріалу. В цьому велике просвітнє значення ілюстрованої історії проф. Грушевського та її перевага. Це популярна і водночас суворо-наукова книга⁸. Відзначимо, що своє захоплення популярною працею М. Грушевського київський правник висловив також у приватному листі: «Не по дружбі, а *sine ira et studio* скажу Вам, дорогий, що Вашу «Ілюстровану історію» читаю «с большим наслаждением». Через декілька днів напишу про неї»⁹.

Більш докладно до аналізу російськомовної «Ілюстрованої історії України» М. Василенко звернувся за два роки з нагоди її нового перевидання. Свій аналіз він знову побудував у компаративному ключі — порівнюючи книгу М. Грушевського з популярними працями О. Єфименко та М. Аркаса. У першу чергу рецензент звертається до зовнішнього вигляду та технічного виконання книги. «З боку внутрішнього змісту, «Ілюстрована історія України», при доступності викладу, представляє собою суворо науковий виклад української історії від найдавніших часів до нашої епохи — пише рецензент. — Українською книга проф. Грушевського написана живо та читається легко. Російський переклад, загалом, також добрий. В ньому збережені живість та легкість українського тексту. Зустрічаються окремі погрішності в російській мові, але вони не є настільки значними, щоби пошкодити загальному враженню. Малюнки в книзі відіграють не випадкову роль ілюстрацій. Вони підкорені науковій меті та виконані з оригінальних залишків старовини. Внаслідок цього малюнки є також історичним матеріалом для ознайомлення з минулим»¹⁰.

Аналізуючи змістове та концептуальне наповнення праці, М. Василенко наголошує, що розробка української історії знаходиться ще в такій стадії, коли узагальнення є надзвичайно важкими й іноді неможливими, внаслідок відсутності матеріалів та підготовчих досліджень. Більшою мірою, вказує він, розроблені давній та литовський періоди, а також вивчені питання, пов'язані з культурно-релігійним життям в Україні. Значно гірше опрацьовані, відзначає оглядач, проблеми економічного, правового та суспільного життя українського народу. Такий стан знань не міг, резюмує М. Василенко, не відбитися й на «Ілюстрованій історії України» М. Грушевського. Тому найдавніша історія України, литовський період та початки козацтва, в розробці яких самому автору належить помітна роль, й котрі мають вже значну літературу, домінують і в рецензованій книзі. Зате в тих частинах праці, що торкаються пізнішого часу, починаючи з повстання Богдана Хмельницького, переважає скоріше описовий характер. Причину такого стану речей М. Василенко бачить у бідності історичної літератури для цього часу та нестачі виданих та оброблених матеріалів. Також і амбітна мета автора книги — дати виклад історії України від початку людського життя на її території до кінця ХІХ ст., — на переконання рецензента, не могла не відобразитися, в свою чергу, на змісті книги. Тому в окремих частинах виклад її відрізняється деякою схематичністю, вважає оглядач, наприклад, при в'ясненні причин появи та розвитку козацтва чи при викладі історії Гетьманщини.

М. Василенко докладно аналізує зміст книги за періодами-главами, підкреслюючи ті моменти, що найбільшою мірою контрастують з поглядами російських учених. У підсумку, повторюючи висновки кількарічної давності, він зазначає: «Можна, безперечно, не погоджуватися з

окремими висновками проф. Грушевського, можна їх оспорювати, але не можна заперечувати того факту, що всі вони побудовані на науковому ґрунті, широкому знанні та вивченні історичного матеріалу. В цьому особлива цінність книги проф. Грушевського»¹¹.

Звертався М. Василенко також до аналізу україномовних томів «Історії України-Руси» М. Грушевського. На сторінках журналу «Україна» він прорецензував першу частину восьмого тому видання. Ставлячи за мету популяризацію ідей, викладених у новій частині праці, рецензент зупинився на реферуванні її змісту. Ввівши читача у подієвий контекст козакознавчих студій М. Грушевського, оглядач зауважив: «Новий том «Історії України-Руси» має такі ж самі наукові прикмети, як і томи попередні. Він свідчить про вичерпуюче обзнайомлення автора з літературою предмета й друкованими джерелами»¹². Аналізуючи архітектоніку тому, оглядач відзначає наративний характер оповіді М. Грушевського, при якому аналіз всіх спеціальних проблем зосереджено у виносках та післятекстових коментарях. Назвавши першу частину восьмого тому піонерською працею, М. Василенко на багатьох прикладах продемонстрував, як багато нового в джерельному та концептуальному плані вніс автор «Історії України-Руси» в осмислення передодня козацької революції. Загалом же, наголосив дослідник, новий том «являєть ся не тільки цінним вкладом в науку, але й тим фундаментом, на якому будуватимуть ся нові дослідження з обсягу української історії взагалі і козащини спеціально»¹³.

Не залишився поза увагою М. Василенка також російськомовний переклад першої частини козацького циклу «Історії України-Руси». В стислій, але місткій рецензії на сторінках газети «Киевская мысль» оглядач познайомив читача із внеском львівського вченого у розробку козакознавчої проблематики. М. Василенко підкреслив, що

найбільша заслуга автора полягає у детальній розробці проблеми генези козацтва та її ранньої історії, що значною мірою були романтизовані попередньою історіографічною традицією. Підносячи заслуги М. Грушевського як дослідника української козащини, рецензент віднаходить також більш слабкі моменти його книги. Наприклад, М. Василенко вказує, що помітно ідеалізованим у рецензованій праці вийшов образ козацького ватажка Д. Байди-Вишневецького. В цьому плані, вважає оглядач, більш виваженими є характеристики польських істориків, зокрема О. Яблоновського. У підсумку оглядач, піднісши новаторський характер спостережень автора «Історії України-Руси» над минулим української козащини, відзначив: «Праця проф. Грушевського з історії козацтва не потребує рекомендації. Вона є надзвичайно великим внеском в науку. З огляду на це неможливо не побажати якомога швидшої появи на світ й інших її частин у російському перекладі. Це полегшить вивчення козацтва тим, що не володіють українською»¹⁴.

Відзначимо, що вивчаючи та рецензуючи праці М. Грушевського, сам М. Василенко став послідовником історіографічних концепцій та історіософських ідей автора «Історії України-Руси». Коли в 1907 р. М. Грушевський спробував посісти кафедру російської історії у Київському університеті, що звільнилася після смерті Петра Голубовського, саме М. Василенко гаряче агітував за нього на сторінках київської прогресивної преси. Опонуючи представникам правомонархічного середовища Києва, він переконував: «В особі М. С. Грушевського наука української історії знайшла собі невтомного дослідника, а українство — одного з найбільш відданих, переконаних, енергійних діячів, котрий завдяки своїй дивовижній енергії створив, можна без перебільшення сказати, епоху не тільки в українській історіографії, але й в українському суспільному русі загалом»¹⁵.

Втім М. Василенко не лише спирався на історіографічні ідеї М. Грушевського у своїх наукових пошуках, популяризував їх зі шпальт наукових видань та щоденної преси, але й пропагував у педагогічному середовищі, як це було, наприклад, під час полтавських учительських курсів у 1911 р. Останнє навіть коштувало йому посади приват-доцента у Київському університеті. Відповідаючи на закиди правомонархічної преси, в листі до попечителя Київського навчального округу М. Василенко так пояснював свої симпатії до ідей М. Грушевського: «При вивченні історії Західної Русі та України в наш час кроку неможна ступити без праць та видань проф. М. С. Грушевського. Настільки він багато вніс своїми працями в історичну науку. Як би хто не ставився до публіцистичної діяльності проф. М. С. Грушевського та його суспільних поглядів, тільки упереджена та тенденційна людина може відкидати важливість його наукових праць»¹⁶.

Висока оцінка наукових здобутків М. Грушевського була також найбільш вагомим аргументом для М. Василенка у відомому конфлікті, котрий розгорівся між прихильниками та опонентами львівського професора в НТШ в 1913 р. Підтримуючи у важкій ситуації голову Товариства, він в одному з листів до нього зазначив: «Я допускаю, що в такому великому ділі, як Товариство, у Вас були помилки, але автори брошури торкаються і Вашої діяльності наукової, стараються кинути тінь на неї. З цього боку скажу ось що. [...] Не анонімним авторам критиковать Вашу наукову діяльність. Результати цієї діяльності у всіх на виду, і вона дає право Вам дивитись трохи звисока на анонімів»¹⁷.

Своєрідним підсумком звернення М. Василенка до творчості М. Грушевського напередодні війни стала укладена ним біографічна довідка про видатного вченого для енциклопедичного словника Брокгауза-Ефрона. В короткому біографічному ключі М. Василенко змалював головні віхи

життєвого та творчого шляху львівського професора. Реферуючи його видатні наукові та організаційні досягнення, автор гасла справедливо акцентував вагомість громадської та культурної праці М. Грушевського в Галичині. Незважаючи на формалізований характер енциклопедичної довідки, М. Василенко вважав за потрібне навести факти спротиву ідеям та діяльності М. Грушевського як у Галичині, так і на Наддніпрянщині. В цьому контексті автор згадує про опір поляків у справі реалізації ідеї українського університету у Львові, недопущення рефератів галицьких учених на Київський археологічний з'їзд і справу із намаганням вченого посісти кафедру в Київському університеті. В основі історичної реконструкції автора «Історії України-Руси», твердить М. Василенко, лежить оригінальна ідея самобутності та тяглості буття українського народу від давнини до найновіших часів. Покладена в основу численних праць ученого, вона, натомість, була полемічно сприйнята в середовищі польських і російських інтелектуалів.

Переходячи до характеристики громадських ідей львівського колеги, М. Василенко справедливо пов'язав різні сфери реалізації його творчої особистості, відзначаючи, що «суспільна діяльність Г[рушевського] спиралася на його наукову діяльність»¹⁸. У цьому аспекті М. Василенко слушно змалював свого колегу як прихильника національно-територіальної автономії, що повинна зняти гостроту національних проблем у Російській імперії. Різнопланова культурно-громадська діяльність М. Грушевського, підсумовує свою статтю М. Василенко, вповні заслужено перетворила його на найбільш авторитетну постать українства по обидва боки Збруча.

Вибух Першої світової війни, арешт та заслання М. Грушевського, де він не мав можливості повноцінно займатися дослідницькою працею, загальмували його активну наукову

діяльність, що не могло не відбитися також на інтенсивності дискусій довкола його ідей. Утім, приводом для такого обговорення стали два ювілеї видатного діяча — тридцятиліття літературно-наукової діяльності, що припало на 1915 р. та — особливо — піввіковий життєвого шляху, що, попри військові події та роз'єднаність українських інтелектуальних сил воюючими таборами, були відзначені національною інтелігенцією і в Галичині, і на Наддніпрянщині¹⁹. Так, співробітники московської редакції «Української життя» присвятили ювіляру грудневу книгу часопису, згодом опублікувавши її матеріали окремою брошурою, зазначивши, що це «скромна данина тому, чиє життя, повне невсипущої праці, було цілковито віддане на користь української національної справи». Акцентуючи різнобічність творчих зацікавлень та культурно-громадської діяльності М. Грушевського, представники редакції підкреслили вплив ученого на розвій усіх напрямків українського життя початку ХХ ст. «В особі М[ихайла] С[ергійовича], — зазначалося у редакційній передмові, — ми маємо не лише значного вченого з великим ім'ям, але й настільки ж видатного суспільного діяча і талановитого, невтомного журналіста. У всіх галузях служіння українству, де проявилася різнобічна діяльність М.С. Грушевського, йому належать цілком виняткові та незабутні заслуги»²⁰. Збірка містила статті трьох авторів, які розкривали провідні напрямки діяльності ювіляра: С. Єфремова «На сторожі національної гідності», О. Лотоцького (під псевдонімом О. Белоусенка) «На громадському посту» та М. Василенка «М. С. Грушевський як історик».

У контексті нашого дослідницького зацікавлення докладніше зупинимося на останній статті²¹. Тривалий час тримаючи в полі зору наукову працю М. Грушевського, відгукнувшись рецензіями на найбільш значущі його історичні праці, М. Василенко висвітлив віхи життєвого

шляху ювіляра, доводячи, що його зацікавлення українським минулим було свідомим та органічним життєвим вибором. Провідними рисами наукового пошуку історика М. Василенко назвав «обережність в узагальненнях», об'єктивність, критичність у ставленні до джерел та історіографічної літератури, схильність до деталізації історичних фактів. Він також писав, що, на відміну від своїх попередників, М. Грушевський особливу увагу звертає на соціальну та культурну історію народу, а це дозволяє йому вести мову про нерозривність історії українців від доби раннього середньовіччя до новітніх часів. Осібно дослідник зосереджується на аналізі історичної схеми ювіляра, називаючи її фундаментальною, а впровадження цієї схеми до історіографічної практики, на його переконання, робить роль М. Грушевського в українській науці «подібною до Соловйова в історіографії російській». Однак, на відміну від класика російської Клію, праці українського вченого є значним кроком вперед, передусім у плані високої культури організації наукового апарату його великої «Історії».

М. Василенко особливо підкреслив ідейний зв'язок історичних та суспільно-політичних праць ученого, наголошуючи, що останні своєю ґрунтовною історичною аргументацією та гарячим патріотизмом значною мірою спричинилися до зростання національної самосвідомості українського народу. «В особі проф. Грушевського, — зазначав він, — ми маємо видатного вченого історика, — видатного не лише обсягом поставлених питань, різноманітністю наукових завдань, науковою активністю й продуктивністю, а й глибиною дослідження та науковими методами, що ґрунтуються на нещадному застосуванні критики, поваленні історичних ідолів і обережному, але послідовному шуканні історичної істини, відновленні фактів і подій у їхній голій реальності й поясненні їх з нового наукового погляду». Зазначимо, що у

подібному ключі про роль М. Грушевського в розвитку української історичної науки писали й інші дописувачі ювілейних публікацій, які виходили на теренах Російської імперії²².

Політична боротьба 1917-1920 рр. розвела М. Грушевського та М. Василенка у різні табори, адже перший був есером, а другий — кадетом. М. Грушевський, як відомо, неприхильно поставився до гетьманського перевороту та відмовився брати участь в організації Української Академії наук. М. Василенко, натомість, був активно заангажований у політичне життя Гетьманату, займався створенням Академії. Не контактували вчені між собою і в наступне п'ятиліття, коли М. Грушевський перебував на еміграції, а М. Василенко залишився на Наддніпрянщині та був заарештований у справі «Київського обласного центру дій».

Рецензування М. Василенком праць М. Грушевського відновилося після повернення вченого з еміграції в 1924 р. Тепер, коли вже не було потреби у популяризації творчих ідей знаного історика, рецензування набуло рис глибокого наукового аналізу. Об'єктом свого критичного розгляду М. Василенко обрав об'ємний восьмий том «Історії України-Руси», прорецензувавши його на сторінках відновленої «України». В розлогоді огляді рецензент у першу чергу підніс новаторський характер чергової книги вченого, охарактеризував її як етапну для вивчення широкого спектру наукових проблем: «Нова робота М. С. Грушевського зачіплює стільки питань, дає стільки провідних ідей і перших кроків для нових розшукувань, що вона безперечно мусить розбуркати історичну думку у інших дослідників. Треба сподіватись і бажати, щоб вона стала скоріш моментом для нових робіт по Хмельниччині»²³.

Як і в оглядах попередніх частин фундаментальної праці М. Грушевського, рецензент передовсім наголосив на залученні вченим значної кількості нових джерел, що уможливило

«свої оригінальні висновки». «... Книга М. С. Грушевського, — стверджує критик, — робить безперечно нову добу в історії дослідів Хмельниччини, як це робив і VII том його «Історії» для дослідження перших часів козаччини, про що теж, як відомо, багато було написано до Грушевського»²⁴.

Докладно аналізуючи зміст всієї книги, М. Василенко наголосив на заслугах автора у розробці раніше незнаних чи малодосліджених сюжетів доби Хмельниччини, встановленні низки невідомих фактів, що значно збагатило картину тієї епохи. Неабиякого схвалення рецензента заслужило те, що у праці на перше місце поставлено висвітлення проблем соціальної історії. До того ж критик підносить теоретико-методологічну сторону рецензованого тому, приєднується до думки М. Грушевського, що дослідження Хмельниччини мусить бути колективним. «Сила ж Грушевського — стверджує він, — в його критичній методі. Можна не завжди погоджуватися з висновками М. С. Грушевського, але не можна заперечити тому, що критичне виучування історії стоїть у нього на великій науковій височині»²⁵.

Схвально відгукнувся критик й про літературний бік авторського викладу, підкреслюючи, що порівняно з попередніми томами, рецензована книга читається «легко, з великим неослабним інтересом». Докладно аналізуючи зміст тому, рецензент відзначає також науковий апарат праці, докладність приміток та повноту бібліографічних оглядів. Поряд з такими прихильними відгуками, М. Василенко вказує й на ті місця книги, з якими йому важко погодитися. Так, недостатньо обґрунтованими для нього є міркування М. Грушевського з приводу зародження в добу Хмельниччини ідеї української державності. Автор, як відомо, бачить це вже в перший період революції до Зборівської угоди. На думку ж М. Василенка, його колега вимагає від фактів більше, аніж вони можуть дати. У ті

часи, переконаний дослідник, народний рух був виключно соціальним і не виходив територіально, навіть у думках його вождів, поза межі Речі Посполитої. Не менш критично рецензент поставився до поглядів М. Грушевського на «державницькі ідеї» у самого Хмельницького та козацької старшини²⁶. Утім, загальне враження М. Василенка від рецензованої книги надзвичайно прихильне: «По своєму змісту, методу, багатству фактів і висновках, VIII том «Історії України-Руси», безперечно, зробить нову епоху в розробці Хмельниччини і в цьому відношенні він мусить зайняти окреме положення в українській історіографії»²⁷.

Востаннє публічно висловитися стосовно наукової творчості М. Грушевського М. Василенка підштовхнуло широке відзначення шістдесятиліття вченого. Під час ювілейних урочистостей у Київському університеті він виступив із вітальною промовою від імені Історичного товариства Нестора-літописця. Як і більшість доповідачів, М. Василенко говорив про фундаментальність внеску ювіляра до скарбниці української духовності. При цьому він наголосив на вагомості для вітчизняної культури головного твору вченого, назвавши «Історію України-Руси» «великим монументом»²⁸.

Остання третина 20-х — початок 30-х років стали часом швидкого нищення української науки загалом та історичних установ М. Грушевського, зокрема. Після арешту М. Грушевського в 1931 р. в Україні розпочалася масова та тривала кампанія з викриття суспільно-політичних та наукових поглядів вченого, стало модним проводити численні дискусії погромного характеру, в яких всіляко заперечувалася вартість творчого доробку автора «Історії України-Руси». Звісно, що про ідейно незаангажовану наукову полеміку за таких умов не могло бути й мови. Як відомо, в 1934 р. у Кисловодську трагічно помер М. Грушевський, наступного року не стало М. Василенка.

Проаналізовані рецензійні відгуки М. Василенка дозволяють нам виокремити головні риси критичного стилю метра української науки — наразі не зауваженої дослідниками проблеми. Особливістю рецензійної праці вченого є короткий переказ змісту твору, що здебільшого йде за вступом. Цей переказ змісту є різновидом інформаційної критики і саме ця частина несе в собі високий інформаційний потенціал для читача. Після вступу і переказу критик послідовно аналізує основні тези твору, висловлює власні міркування з приводу тої чи іншої значущої для нього проблеми. Завершує рецензію загальний висновок. Критик може погоджуватись або не погоджуватися з автором, але тон статей завжди спокійний, виважений і доброзичливий.

Підсумовуючи грушевськіану М. Василенка, важко не помітити два відмінних періоди в його історіографічній рефлексії, цензурою між якими стала Перша світова війна та Українські визвольні змагання. У першому київський правник робив наголос на популяризацію в Російській імперії найновіших здобутків української історіографії, синтезованих у працях М. Грушевського. Наукова полеміка у цей час відігравала другорядну роль, нерідко акцентуючи увагу читача на найбільш новаторських історіографічних пропозиціях автора «Історії України-Руси». У другому періоді популяризаційна складова критичних оглядів фактично втрачається і набуває форму академічної полеміки між двома визнаними діячами вітчизняної науки. Втім, як у першому, так і в другому періодах йдеться про повноцінне наукове рецензування, що мало на меті прискіпливий критичний аналіз і всебічне обговорення найбільш контроверсійних тез. Історіографічне осмислення М. Василенком творчої спадщини свого іменитого колеги допомогло сучасникам краще пізнати складний світ творчості М. Грушевського та стало важливим внеском у грушевськознавство ХХ ст.

- ¹ Див. напр.: *Гирич І. Б.* М. Грушевський і М. Василенко. (До історії творчих взаємин) // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 1999. — Випуск 3/4. — С. 344–355.
- ² Див. напр.: *Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвєєва Л. В., Усенко І. Б.* Микола Прокопович Василенко. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 98–99 та ін.
- ³ Листування Михайла Грушевського. Т. III. Ред. *Л. Винар*; упор.: *Г. Бурлака, Н. Лисенко*. — Київ — Нью-Йорк: УІТ, 2006. — С. 215.
- ⁴ Там само. — С. 345.
- ⁵ М. С. Грушевському (23 октября 1912 г.) // *Василенко М. П.* Вибрані твори: У 3-х т.: Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування. — К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»; Видавничий дім «Академперіодика», 2008. — С. 397.
- ⁶ *Василенко Ник.* Новая книга по древней русской истории. Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Том первый. Введение // Вестник Европы. — 1911. — № 3. — С. 296–303.
- ⁷ *Бороздин И.* Русская историческая литература в 1911 году. Отдельный оттиск. — С. 1–2.
- ⁸ *Василенко Ник.:* Иллюстрированная история Украины на русском языке (Библиографическая заметка) // Киевская мысль. — 1912. — № 353. — С. 3–4.
- ⁹ М. С. Грушевському (21 мая 1911 г.) // *Василенко М. П.* Вибрані твори: У 3-х т.: Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування. — С. 373.
- ¹⁰ *Василенко Ник.:* Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. — С.-Петербург, б.г. // Голос минувшего. — 1914. — № 2. — С. 254.
- ¹¹ Там само. — С. 257.
- ¹² *Василенко Мик.:* Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII, частина I. Київ–Львів, 1913 // Україна. — 1914. — Кн. III. — С. 82.
- ¹³ Там само. — С. 84.
- ¹⁴ *Василенко М.:* Проф. М. С. Грушевский. История украинского казачества, до соединения с московским государством. Том первый, до начала XVII века (Извлечено из VI тома «Історії

України-Руси». — Київ, 1913 г. — 348 с.) // Киевская мысль. — 1914. — № 25. — С. 3.

¹⁵ К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете Св.Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. — К., 1908. — С. 9.

¹⁶ Попечителю Київського навчального округу // *Василенко М. П.* Вибрані твори: У 3-х т.: Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування. — С. 403–404.

¹⁷ М. С. Грушевському (8 августа 1913 г.) // Там само. — С. 413.

¹⁸ *Василенко Н.* Грушевский Михаил Сергеевич // Новый энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. — Спб, 1913. — Т. 15. — С. 155.

¹⁹ Див. огляд ювілейних публікацій: Українські часописи про ювілей проф. М. Грушевського // Вісник СВУ. — 1916. — Ч. 127. — С. 788–789.

²⁰ *Саликовский Ал.* Пять лет // Украинская жизнь. — 1916. — № 12. — С. 15.

²¹ *Василенко Н. П.* Проф. М. С. Грушевский как историк // *М. С. Грушевский (1866–1916).* Издание «Украинской жизни». — М., 1917. — С. 18–34.

²² Див. напр.: Ювильей проф. М. С. Грушевського // Український науковий збірник. — Москва, 1915. — Вып. 1. — С. 126.

²³ *Василенко М.:* М. Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII, частина I, II, III // Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 158.

²⁴ Там само. — С. 151.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. — С. 157.

²⁷ Там само. — С. 158.

²⁸ Ювілей академіка М. С. Грушевського. 1866–1926. I. Ювілейні засідання. II. Привітання. — К.: Видання ювілейного комітету, 1927. — С. 27.